BİBLİYOGRAFYA :

Bağdâdî, *el-Fark* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, ts. (Mektebetü Dâri't-türâs), s. 230, 277, 334, 364; a.mlf., *Uṣûlü'd-dîn*, İstanbul 1346/1928, s. 14, 38, 39, 65, 90, 158, 179, 180, 251, 252, 270; Hatîb, *Târîḫu Bağdâd*, Kahire 1349/1931 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Fikr), IX, 358; İsferâînî, *et-Tebṣîr* (nşr. M. Zahit Kevserî), Kahire 1359/1940, s. 120; İbn Asâkir, *Tebyînü keẕibi'l-müfterî* (nşr. M. Zahit Kevserî), Dımaşk 1347, s. 253-254; M. Zahit Kevserî, *a.e., Mukaddime*, s. 20; Fahreddin er-Râzî, *Münâẓarât*, Haydarâbâd 1355, s. 25; Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, XVII, 572; İbn Hallikân, *Vefeyât* (nşr. F. Wüstenfeld), Kahire 1367, II, 372- 373; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, Kahire 1951, I, 613-615; Sübkî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye*, Kahire 1324, III, 238-242; Süyûtî, *Buġyetü'l-vuʿât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1384/1964 → Beyrut 1399/1979, II, 105; Taşköprizâde, *Miftâḥu's-saʿâde* (nşr. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr—Kâmil Kâmil Bekrî), Kahire 1968, II, 325; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 254, 335, 360, 398, 441, 462, 471; II, 1039, 1046, 1245, 1252, 1274, 1384, 1392, 1400, 1418, 1432, 1769, 1820, 1839, 1921, 1970; Zebîdî, *İtḥâfü's-sâde*, Kahire 1311; *Îżâḥu'l-meknûn*, II, 375; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 606; Brockelmann, *GAL*, I, 385; *Suppl.*, I, 666-667; Sezgin, *GAS*, I, 589; V, 357; G. Sarton, *Introduction*, New York 1975, I, 706-707; Ethem Ruhi Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar* [Bağdâdî], İstanbul 1979, *Önsöz*, s. XXIII-XXVIII; Abdurrahman Bedevî, *Meẕâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 634 vd.; H. Ritter, "Philologika III. Muhammedanische Häresiographen", *Der Islam*, XVIII, Berlin 1929, s. 42-43; Yusuf Ziya Yörükan, "Şehristânî", *DİFM*, sy. 5-6, s. 190; Şerafeddin Gölcük, "Abdü'l-Kâhir Bağdadî", *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Ankara 1979, s. 77-85; Fevkıyye Hüseyin Mahmûd, "Uṣûlü'd-dîn", *Tİ*, VI, 287-306; A. S. Saidan, "al-Baghdādī, Abū Manṣūr ʿAbd al-Qāhir Ibn Ṭāhir Ibn Muḥammad Ibn ʿAbdallah, al-Tamīmī, al-Shāfiʿī", *DSB*, XV, 9-10; [T. H.], "Bağdâdî", *İA*, II, 213; A. S. Tritton, "al-Baghdādī", *EI²* (İng.), I, 909.

 ETHEM RUHİ FIĞLALI

ABDÜLKÂHİR el-CÜRCÂNÎ

(عبدالقاهر الجرجاني)

Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79)

Arap dil bilgini ve edebiyat nazariyatçısı.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ortaçağ'ın önemli kültür merkezlerinden biri olan Cürcân'da doğdu ve bütün hayatını orada geçirdi. Arap dil bilgisini, meşhur âlim Ebû Ali el-Fârisî'nin yeğeni ve talebesi Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Hasan el-Fârisî'den okudu. Ayrıca, Kadı Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülazîz el-Cürcânî'den de ders aldığı rivayet edilmektedir (bk. Yâkūt, XIV, 16). Tahsilini bitirdikten sonra Cürcân'da ders vermeye başlayınca şöhreti kısa zamanda yayıldı. Ondan ders okumak isteyen ilim meraklıları Cürcân'a akın etmeye başladılar. İran asıllı olmasına rağmen hiçbir eserini Farsça yazmadı. Selçuklu Veziri Nizâmülmülk başta olmak üzere ileri gelen birçok kimseye kasideler yazdıysa da onlardan beklediği ilgiyi göremedi. Rahat bir hayat sürmediği, bundan dolayı da karamsar ve insanlara karşı kötümser olduğu şiirlerinden anlaşılmaktadır. Büyük ihtimalle 471 (1078-79) yılında Cürcân'da vefat etti.

Abdülkâhir el-Cürcânî'nin "İmâmü'n-nühât" (büyük dil bilgini) diye tanınması, sarf veya nahiv sahasında yeni bir şey ortaya koymuş olmasından dolayı değil, dilin bütün inceliklerine vâkıf bulunması ve özellikle nahvi bir "Arap mantığı" niteliğinde ele alması sebebiyledir. Şu bir gerçek ki "Belâgat şeyhi" unvanı ile anılmayı hak ettiğinde kimsenin tereddüdü yoktur. Zira Câhiz'den bu yana hiçbir belâgat âliminin bu alanda Cürcânî kadar tefekküre dayalı güçlü bir tenkit zihniyetine sahip olduğu söylenemez. Onun *Esrârü'l-belâġa* ve *Delâʾilü'l-iʿcâz* adlı eserlerini Fahreddin er-Râzî gibi bir âlimin telhis etmesi, Cürcânî'nin bu sahadaki otoritesini göstermeye yeterlidir.

Abdülkâhir el-Cürcânî'nin belâgat konusundaki görüşleri, Kur'an'ın i'cazı etrafında geliştirilen tartışmalara dayanır. O, kelâm ilminin önemli konularından biri olan nübüvvet bahsini doğrudan ilgilendiren **i'caz*** meselesi ile nazım görüşünü (bk. **NAZMÜ'L-KUR'ÂN**) dil açısından ele alıp incelemiştir. Mu'tezile ileri gelenlerinden Nazzâm'ın başlattığı bu tartışmada, kimine göre i'caz **sarfe***de, kimine göre de **fesahat***tadır. Nazzâm'ın temsil ettiği sarfe taraftarlarına göre Kur'an'ın i'cazı, nazım veya telifinde değil, bir benzerini yapmaktan insanların Allah tarafından özel olarak âciz bırakılmış olmasındadır. Kur'an'ın i'cazını fesahatında arayanlar ise fesahat kavramı üzerinde ortak bir görüşe varamamışlardır. Kimine göre fesahat lafızlarda, kimine göre ise lafız ve mâna güzelliğinde aynı oranda aranmalıdır. Cürcânî, sarfe anlayışına ve beşer kudreti dahilinde yorumlanan fesahat ve belâgat görüşlerine karşılık nazım kavramı etrafındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Öyle anlaşılıyor ki nazım, Mu'tezile'nin kullandığı fesahat kavramına mukabil Eş'arî çevrelerinin kullandığı bir deyim haline gelmiştir. Nitekim Eş'arîler'in meşhur siması Bâkıllânî de Kur'an'ın i'cazını hep nazımında aramıştır (bk. *İʿcâzü'l-Ḳurʾân*, s. 35). Genel olarak, Mu'tezile'nin fesahat özelliklerini tek tek kelimelerde, hatta harf ve seslerde aramasına karşılık, Cürcânî bu özelliklerin terkipte, başka bir deyişle cümle tekniğinde bulunduğunu ortaya koymuştur. Diğer nazım görüşlerinin Kur'an'ın i'cazını ispata yetmeyeceğini belirterek, 500 sayfalık *Delâʾilü'l-iʿcâz*'ında sadece nazım anlayışı üzerinde durmuştur. Ona göre kelimelerde i'caz aranamaz; çünkü Araplar arasında Kur'an'ın nüzulünden önce de var olan bu kelimeler, pek azı müstesna olmak üzere, aynı anlamlarla Kur'an'da yer almıştır. Tek tek kelimeler, zihinde oluşan mânalara sembol olmaktan öteye geçemez. Mütenâfir (telaffuzu zor) kelimelerin Kur'an'da bulunmaması i'cazı pekiştiren önemli bir unsur ise de yeterli değildir. Aksi halde kolayca söylenebilen alelâde sözlerin de fasih sayılması gerekirdi. Müzikal uyumda i'caz aranmayacağı gibi, veznin de fesahat ve belâgatta payı yoktur. Öyle olsaydı vezinleri aynı olan iki kasideyi, diğer edebî özelliklerini söz konusu etmeden, aynı ölçüde beliğ saymak gerekirdi. Ayrıca i'caz, âyetler arasındaki **fâsıla***larda da aranamaz; zira kafiyeyi büyük bir ustalıkla seçebilenler fâsılayı da kolaylıkla uygulayabilirler. Bu konuda Cürcânî'nin işaret ettiği bir diğer hususa göre i'caz, muhtelif âyetlerde görülen istiare, mecaz ve kinaye gibi edebî sanatların tahlili ile de ortaya konamaz. Aksi takdirde, bu tür edebî sanatların yer almadığı âyetlerde i'caz bulunmadı-

Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Muḫtârü'l-iḫtiyâr fî fevâʾidi miʿyâri'n-nüẓẓâr* adlı eserinden bir sayfa (Köprülü Ktp., nr. 1392, vr. 1ᵇ)

ğı iddia edilmiş olur. Ona göre Kur'an'ın gerçek anlamda i'cazı, haiz olduğu fesahat ve belâgattan kaynaklanmaktadır. Bu fesahat ile belâgat, nâzil olduğu gibi aynen muhafaza edilen nazmın içinde bulunmaktadır. Nazım ise lafızlar arasındaki "üslûp ilişkisi"nden ibarettir (daha geniş bilgi için bk. İ'CAZ).

Eserleri. 1. *Esrârü'l-belâğa**. Kendisinden önceki çalışmalardan faydalanarak belâgat ve şiirin belli başlı meselelerini ana hatları ile ortaya koyduğu bir eserdir. 2. *Delâʾilü'l-iʿcâz**. Bu da Kur'ân-ı Kerîm'in i'cazının nazımda olduğunu söyleyerek birçok belâgat konularını işlediği orijinal bir eserdir. 3. *er-Risâletü'ş-şâfiye*. Kur'ân-ı Kerîm'in i'cazına dair olan bu risâlenin *Delâʾilü'l-iʿcâz*'dan daha önce yazıldığı tahmin edilmektedir. İlk iki kitapta olduğu gibi bunda da nazım görüşü ağırlıklı olarak işlenmektedir. Eser, Muhammed Halefullah ve Muhammed Zağlûl Sellâm tarafından Rummânî ve Hattâbî'nin aynı konuya dair iki risâlesiyle birlikte tahkik edilerek *Şelâşü resâʾil fî iʿcâzi'l-Ḳurʾân* adıyla neşredilmiştir (Kahire 1956). 4. *el-ʿAvâmilü'l-miʾe** (*Miʾetü ʿâmil*). Kelime ve cümlelerin i'rabına tesir eden yüz âmilden (bk. AVÂMİL) bahseden gramer kitabıdır. 5. *Kitâbü'l-Cümel*. Müellif, gramere dair muhtasar bir kitap olan ve *el-Cürcâniyye* diye de bilinen bu eseri *et-Telḫîṣ* adıyla kendisi şerhetmiştir. Eserin diğer şârihleri arasında Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Haşşâb, İbnü'l-Usfûr, Muhammed b. Ebü'l-Feth b. Ebü'l-Fazl el-Ba'lî, Muhammed b. Ahmed el-Kayserî, Trablussam Kādılkudâtı Ahmed b. Şerefüddin es-Seâlibî ve Âşık el-İznikî gibi âlimler vardır. *Kitâbü'l-Cümel* Ali Haydar tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Dımaşk 1972). 6. *el-Muḫtâr min şiʿr (min devâvîn) el-Mütenebbî ve'l-Buḥtürî ve Ebî Temmâm*. Adı geçen üç şairin şiirlerinden derlenmiş bir antoloji olup Abdülazîz el-Meymenî tarafından Abdülkāhir el-Cürcânî'ye ait bazı şiirler, Efvehü'l-Evdî, Şenfera'l-Ezdî divanları ve az bilinen dokuz kaside ile birlikte *eṭ-Ṭarâʾifü'l-edebiyye* mecmuasında neşredilmiştir (Kahire 1973). 7. *Kitâbü'l-Muḳteṣid* (*Muḳtaṣad* veya *Muḳtaḍab*) *fî şerḥi'l-Îżâḥ*. Ebû Ali el-Fârisî'nin nahve dair *el-Îżâḥ* adlı eserine yazdığı otuz ciltlik *el-Muġnî* adlı şerhin üç cilt halinde hulâsasıdır. Ayrıca *el-Îżâḥ*'ı *el-Îcâz* adıyla da ihtisar etmiştir. Kâzım Bahr el-Mercân tarafından tahkik edilen eser iki cilt olarak neşredilmiştir (Bağdat 1982). 8. *et-Tetimme fi'n-naḥv*. Târık Necm Abdullah tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Mekke 1405/1985). 9. *Kitâb fi't-taṣrîf*. Bazı kaynaklarda *el-ʿUmde fi't-taṣrîf* adıyla zikredilen eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lâleli, nr. 3740/3) bir nüshası bulunmaktadır. 10. *Muḫtârü'l-iḫtiyâr fî fevâʾidi miʿyâri'n-nüẓẓâr*. Bedî ve beyân ile kafiyeye dair olan eserin Köprülü (nr. 1392) ve Süleymaniye (Fatih, nr. 4094) kütüphanelerinde birer nüshası vardır.

Abdülkāhir el-Cürcânî'nin hayatından bahseden kaynaklarda onun ayrıca, *Derecü'd-dürer* (Kur'an tefsiri); *Şerḥu sûreti'l-Fâtiḥa*; *Kitâbü'l-ʿArûż*; *el-Muʿtażıd*; *el-Mesâʾilü'l-müşkile* ve *el-Miftâḥ* gibi eserlerinden de söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Bâkıllânî, *İʿcâzü'l-Ḳurʾân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1963, s. 35; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâʾ* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 363-364; Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâʾ* (nşr. Ahmed Ferîd Rıfâî), Kahire 1355-57/1936-38, XIV, 16; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1369-93/1950-73, II, 188-190; Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, XVIII, 432-433; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1973-74, II, 369-370; Taşköprizâde, *Miftâḥu's-saʿâde* (nşr. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr—Kâmil Kâmil Bekrî), Kahire 1968, I, 170, 177-178; Brockelmann, *GAL*, I, 341-342; *Suppl.*, I, 503-504; C. Zeydan, *Âdâb* (nşr. Şevki Dayf), Kahire 1957, III, 46; Serkîs *Muʿcem*, 681; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 606; Merâgī, *Târîḫu ʿulûmi'l-belâġa*, Kahire 1950, s. 100; A. Ahmed Bedevî, *Abdülḳāhir el-Cürcânî ve cühûdühû fi'l-belâġati'l-ʿArabiyye*, Kahire 1962; Şevki Dayf, *el-Belâġa teṭavvür ve târîḫ*, Kahire 1965, s. 160-219; G. J. H. Van Gelder, *Beyond the Line*, Leiden 1982, s. 130-136; Ömer Ferrûh, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî*, III, 183-188; Abdülazîz Abdülmu'tî Arefe, *Terbiyyetü'z-zevḳi'l-belâġî ʿinde ʿAbdilḳāhir el-Cürcânî*, Kahire 1983; M. Kürd Ali, *Künûzü'l-ecdâd*, Dımaşk 1984, s. 248-251; Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Fahreddin er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-iʿcâz'ının Edisyon Kritiği ve Abdülkāhir el-Cürcânî'nin Belâğatla İlgili Eserlerinin Mukayesesi* (doktora tezi, 1987), Atatürk Üniv. İlahiyât Fak., s. 100 vd.; Max Weisweiler, "ʿAbdalqāhir al-Curcānī's Werk Über Die Unnachahmlichkeit des Korans und Seine Syntaktisch-Stilistischen Lehren", *Oriens*, XI, Leiden 1958, s. 77-121; A. Hamdi el-Hûlî, "et-Tefsîrü'l-menheci ʿinde ʿAbdilḳāhir el-Cürcânî", *ed-Dâre*, VII/4, Riyad 1983, s. 36-50; Gazzâlî Harb, "Mine'l-Ârâʾi'l-lügaviyye ve'n naḥviyye li-ʿAbdilḳāhir el-Cürcânî", *ed-Dâre*, IX/3, Riyad 1984, s. 68-80; Nasr Ebû Zeyd, "Mefhûmü'n-naẓm ʿinde ʿAbdilḳāhir el-Cürcânî, ḳırâʾe fî dav'i'l-üslûbiyye", *Fuṣûl*, V/1, Kahire 1984, s. 11-24; D. Osman Muvâfî, "Mevḳifü ʿAbdilḳāhir el-Cürcânî min ḳażıyyeti'l-maʿnâ", *ed-Dâre*, XIII/3, Riyad 1987, s. 20-42; K. Abu Deeb, "al-Djurdjānī", *EI²* *Suppl.* (İng.), s. 277-278; a.mlf., "ʿAbd al-Qāher Jorjānī", *EIr.*, I, 134-137.

NASRULLAH HACIMÜFTÜOĞLU

ABDÜLKAYS (Benî Abdülkays)

(بنو عبدالقيس)

Bahreyn dolaylarında yaşayan ve Hz. Peygamber zamanında müslüman olan büyük bir Arap kabilesi.

Kabilenin atası olan Abdülkays'ın nesebi Adnân'a varır ve onda Hz. Peygamber'in nesebi ile birleşir. Bu kabile mensuplarına Abdî, Kaysî, Abdükaysî veya Abkasî de denilir. Önceleri Tihâme'de yaşamakta olan Abdülkaysoğulları, sonradan Bahreyn ve Uman bölgelerinin sahil ve iç kısımlarına dağılarak kısmen yerleşik, kısmen de göçebe olarak Bekir b. Vâil, Temîm ve Kinde kabileleri arasında yaşamaya başladılar. Bu sırada Güney İran'a birçok akınlar düzenlediler. Sâsânî hükümdarı II. Şapur iktidara gelir gelmez onları cezalandırmak için seferber oldu ve sevkettiği orduyla Arabistan ve Suriye'nin büyük bir kısmını tahrip ettiği gibi Abdülkays'e mensup pek çok kişiyi de öldürttü. Bölgede bulunan diğer Arap kabileleri yanında İranlı Mecûsîler, bir kısım yahudi ve hıristiyan zümrelerle de iç içe yaşayan Abdülkaysoğulları, İslâmiyet'in ortaya çıkışı sırasında Sâsânî hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. Muşakkar'da Zü'l-lebâ adlı bir puta tapan bu kabilenin bir bölümü de hıristiyanlığı kabul etmişti. Bahreyn nüfusunun çoğunluğu bu kabileye mensuptu.

Abdülkaysoğulları'nın Hz. Peygamber ile temasları ve müslüman olmalarına dair haberler oldukça karışıktır. Başta Bahreyn olmak üzere Fırat kıyılarından Arabistan ortalarına kadar uzanan geniş bir sahaya yayılmış bulunan bu kabile mensuplarından bazıları, güvenilir bir rivayete göre, Uhud Gazvesi sırasında bir kervanla Medine'ye gelmiş ve Hz. Peygamber'le ilk defa o zaman görüşmüşlerdir. Daha sonra Benî Mustalik Gazvesi sırasında Resûlullah ile karşılaşan bazı Abdülkayslılar da müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'in davet mektubu üzerine bu kabileyi temsil eden yirmi kişilik bir heyet, 629 yılında Medine'ye geldi. Alnındaki derin bir yara izi sebebiyle el-Eşec diye meşhur olan Abdullah b. Avf başkanlığındaki bu heyettekiler, Remle bint Hâris'in evinde misafir edildiler ve Medine'de kaldıkları on gün içinde Hz. Peygamber'i yakından tanıma fırsatını buldular. Kur'ân-ı Kerîm'i ve İslâm dininin esaslarını öğrendiler. Nübüvvetten önce Muşakkar